

Madách életműve kivételes fényességű állócsillag, Bérczyé csak szerény pásztortűz. Első pillantásra hasonlóságot láthatunk közöttük, hiszen mindkettőre jellemző az egykőnyvűség — egyikük elsősorban *Az ember tragédiája*, másikuk kiváltképp a magyar *Aryégin* szerzője — ám a mélyebben vizsgálódó előtt itt is a különbség emelkedik ki: Madách főművében gyökeresen eredeti, míg Bérczy akkor lett igazán önmagává, akkor igazán úrrá nyelven, verselésen, hangulatszínézésen, amikor látszatra mindössze Puskin tolmácsául szegődött. A maga szerényebb, szekundér tehetségét felismerve Bérczy szívesen vállalkozott elhunyt nagy barátja életpályájának megrajzolására, hozzá akart fogni munkáinak kiadásához is, de korai halála az utóbbiban megakadályozta. A meghíusult sajtó alá rendezésnek megvan a maga előtörténete. Jól tudta a Madách familia, mily féltve őrizte kézíratait Imre, olyanra bízta azokat, akinek képességeiben s a költőhöz való mély ragaszkodásában nem lehetett kételkedni. A kiadástervezés a Madách-émlékbeszéd háttérének megértéséhez ezért kell röviden áttekintnünk kettejük egész kapcsolatát.¹

Harsányi Zsolt egykor divatos, sok családi dokumentumra épített regényes életrajzának (*Ember küzdej'* . . . Bp. 1932) V. fejezetében így beszéli el a tehetséges felől kétségesskedő tizenhat esztendő Imre töprengését: „Bérczy Károly gyarmati fiú, onnan ismeri kisgyerekkorából, nála két évvel idősebb, a vármegyei főorvos fia. A váci piaristáknál tanult ő is, de nem magántanuló gyanánt, hanem mint nyilvános diák. Onnan a pesti piaristákhoz küldte az apja. Most már jogász, az egyetemen találkozottak és nyújas szót is váltottak egymással. Bérczy igen jól ír, a Rajzolatokban meg a Regélőben ki is nyomtatja verseit a szerkesztő. Az ő ítéletére lehet adni. Holnap felkeresi.”

Valóban mindkét fiatalember Nógrád megyei, családjuk a tekintélyesebb nemességhez tartozik. Bérczy-(Stand) János főorvos ugyan nem kapta meg a magyar nemességet, német „von” rangjának honosításába nem egyezvén bele Metternich kancellár, ez azonban sem magának, sem fiainak nem volt hátrányára pályájukon.² Nem tartották őket egyszerű honoratoroknak. Így a rangra sokat adó Madáchné, Imre édesanyja, jó szemmel nézhette gyermekkori barátkozásukat, amelyről egyébként semmi közelebbit sem tudunk. A költői tanácskérését maga Bérczy is belefoglalja emlékkbeszédébe, s előadása — egy főmozzanatot kivéve — mindenben megegyezik Harsányiéval. Az eltérő részlet Madách első nyomdafestéket látott költeményének (*Az anya gyermeke sirján*) kiadástörténete. Bérczy hajdani találkozásuk végeredményét önnön szigorú kritikájának és Madách még keményebb önkritikájának hirtelen összecsengésében jelöli meg: „A versek nyelve és technikája ellen tettem kifogást. Tűzbe velők! szöjt ő, már akkor ép úgy [!] gondolkozva, mint husz [!] és néhány év múlva . . .”³ Harsányi Zsolt szerint a tanácsadó egy költeménnyel kivételt tett: megígérte, hogy *Az anya gyermeke sirján* c. elégiát maga viszi el Garay János *Regélő* c. divatlapjához. E föltevés elfogadható, mivel a vers 1839-ben csakugyan megjelent a *Regélő* irodalmi mellékletének számító *Honművészb*ben, a sikeres közvetítésre pedig az ifjú poéta akkori környezetéből Bérczy volt a legalkalmasabb. Többi barátja — Lónyay Menyhért, Andrássy Gyula és Manó — ugyanoly járhatlanok az irodalmi berkekben, mint maga Madách.

Ha a közlés csakugyan Bérczy érdeme, dicsérszünk kell szerencsés választását. A költő pesti lírai természetének jórésze nem pusztán epigon ízü és formailag dadogó, hanem elmosódott, lágy, kisigényű is, valódi almanach-poézis. E biedermeier egyhangúságból kiválik *Az anya gyermeke sirján*, amelyet egy frissen publikált dolgozat ekként méltat: „Madách nyelvi szenvedélyessége lázadó romantikus alapállásból táplálkozik. A bánatában felgerjedt anya már-már az Istennel perel. A sorssal szembenéző s abba belenyugodni nem tudó [. . .] ember belső konfliktusa itt jelenik meg Madáchnál először.”⁴

A bűvópatak most eltűnik. A két ifjú egyazon évben, 1842-ben szerzi meg az ügyvédi oklevelet, további pályájuk mégis egészen más körbe vezeti őket, olyannyira, hogy érintkezésüknek két évtizeden át nem is leljük teljesen cáfollhatatlan nyomát. Madáchra 6000 holdas örökség meg fényes megyei pálya vár, mit is keresne Pest-Budán? Birtokai, anyja akarata, tiszteletbeli aljegyzősége, végül házassága mind Nógrádhoz köti, pár hétnél többet majd csak az Újépület foglyaként tölt a fővárosban (1853). Szegényebb barátjának megélhetés után kell néznie. Bérczy 1842-ben a Helytartótanács tisztviselője lesz, ott is hivatalnokosodik egész a forradalomig. Bachék alatt hazafias érzése távolirtja az efféle funkcióktól, elhatalmasodó szívbaja miatt az újságírásba, lapszerkesztésbe is aránylag lazán kapcsolódik be, míg csak

¹ Az emlékkbeszéd: KISTÉU III. köt. 197—224., legismertebb kiadás: M. I. Összes művei. Kiadta GYULAI Pál. Bp. 1880. I. kötetben (XIII—XXXVII.), a sajtó alá rendezés terve: XXIV.

² PAULOVICS István: Bérczy Károly élete és jellemzése. Bp. 1903. 4—5.

³ BÉRCZY: Emlékkbeszéd. XXI.

⁴ SCHÉDA Mária: *A Lantvirágok* és a magyar biedermeier költészet. ItK 1973. 422.

1857-ben meg nem indítja az első hazai rendszeres sportlapot (*Lapok a lovászat és vadászat köréből*), amely haláláig (1867) az ő szerkesztése alatt marad. Noha az utókor már pusztán műfordítóként tartja számon, kortársai az ötvenes évek első felében a másodvonalbeli próza derekas képviselőjének ismerték, két novellaskötete: *Élet és ábránd* (1852) *Világ folyása* (1854) alapján. Esztétikus-kritikusnak sem jelentéktelen, ezt bizonyítja Arany *Kisebb költeményeiről* készült 1856-os cikksorozata⁶, összehasonlítása a francia és angol regényköltésről (*Külföldi regényirodalom* 1858.). Megérdemli, hogy 1859 végén a M. Tudományos Akadémiába is beválasszák.

Míg Bérczy a szellemi élet központjában él, s írói munkásságáról tudnak a kortársak, Madách a legnagyobb félrevonultságban alkot az istenhátamögötti Alsósztrégován; jellemző, a szintén Nógrád megyei Nagy Ivánnak — noha levelezett vele — a leghalványabb értesülése se volt 1861 október végéig *Az ember tragédiája* létrejöttéről. Október 21-i levelében szemrehányóan fedi meg ezért „tiszelt barátját”: „Az még is »ménykü« dolog, hogy te oly halk, jobban mondván nesztelen ugrással az Olymp tetejére juss; mert hát Toldytól kelljen azt nekem meg tudni [. . .] hogy [. . .] »az ember tragoediaja«nak [1] atyja Te légy?»⁷

Szinte teljesen bizonyos, hogy főműve elkészültét Bérczyvel se tudatta az önbizalomnak nagyönis híjával levő sztrégovai földesúr. Ettől azonban még érintkezettek egymással. E föltételezést két érveléssel lehetne cáfolni: egyrészt levelezésük jelenlegi ismereteink alapján 1861. október 29-én indul, másrészt Madách könyvtárában Bérczynek egyetlen könyve sem található.⁸ Amde sem a leveletár, sem a könyvtár nem mondható teljesnek, sértetlennek: Balogh Jenő, a nagy költő távoli rokona helyesen mutat rá arra, hogy e családi bibliotékában nyomát se leljük egyetlen Petőfi- vagy Heine-kötetnek, holott ők ketten tartósan ihletkéirányították Madách művészetét.⁹ Amellett Madách sokat érintkezett a környékbeli nemesi értelmiség olyan tagjaival, akik ismeretségben álltak Bérczyvel, ezért ajándékozás vagy vétel útján szert tehettek az ő műveire, a munkáit közzétévő lapokra. Közös jóismerősük Veres Pálné Beniczky Hermin, a Nőképző Egylet későbbi alapítója, egy vanyarci (Nógrád m.) földbirtokos felesége. A gyéren fennmaradt Madách–Szontágh levélváltásban is feltűnik egy árulkodó adat; Szontágh 1855-ben megemlíti barátjához írt soraiban: „. . . s e véleményben van Bérczy is, kivel nem rég Pesten beszéltem.”¹⁰ Az ilyen, minden bevezetés nélküli utalás azt tanúsítja, mindketten számon tartották Bérczy Károlyt!

Irodalmi ízlésük, szellemi tájékozódásuk az ötvenes évek vége felé már meglehetősen elütött egymástól. Madách legkedvesebb olvasmányai a világirodalom klasszikusain kívül a filozófusok, természettudósok, politikai gondolkodók, a kortárs regényirodalom egyre kevésbé foglalkoztatja. Balzac, Dickens, Thackeray, Jókai vagy Kemény nem áll ott a könyvespolcán, hatásuk, ösztönzésük csak kivételesen érezhető írásaiban. A nagyméretű prózai epika idegenkedéssel tölti el, azt „korunk csodálatos műfogalmainak monstruózus gyermeke”-ként gúnyolja Kisfaludy társasági székfoglalójában.¹¹ Ellenben Bérczyben szikrányi filozófus-hajlam sincs, hanem rajong az angol regényért, s ő az első számottevő írónk, aki elemzi a Turgeyev-hősök érzelmvilágát (vö. *Az irodalmi humorról*. 1860 c. tanulmányában a *Mumu* bemutatását).

Éppen ezért tájékoztathatta is Madáchot az egykorú angol élet és művelődés legfrissebb jelenségeiről. Már Sőtér Istvánnak is föltűnt¹², hogy a falanszter-szinben „Dajkánk a magasb gyenletekről, A mértanról beszélnek gyermekeinknek”, éppúgy mint a cokerowni népiskolában Gradgrind úr, aki hangoztatja: „Az életben csupán tényekre van szükség”; „Azt a szót, hogy képzelődés, ki kell irtanotok a világból.” Gradgrind Dickens teremtménye a *Nehéz időkben*, s a *Nehéz idők* magyarul is megjelent az önkényuralom idején, még hozzá Bérczy könyvszemléjétől kisérve: „E regény Angliában nagy hatású volt, mert a vastag materialismust támadta meg, mely . . . minden költői vonást előléssel fenyeget.”¹³ Érdemes az évszámokra figyelni: az idézett Bérczy tanulmány 1858-as, a *Tragédiához* 1859. február 17-én fogott hozzá a nagy költő.

A *Tragédia* ismertté válása utáni időből való az a három levél, amelyet Bérczy sztrégovai barátjához intézett. Kevés szó csik bennük a költői remeklésről, Bérczy inkább azon fírad, hogy eleget téve barátja sürgetésének, elhelyezze a napi sajtóban Madáchnak a nemzetiségi kérdéssről megírt, ám az országgyűlés feloszlata miatt elmondatlan maradt beszédét.

⁶ Vö. VOINOVICH Géza: Arany János életrajza 1849–1860. Bp. 1931. 343.

⁷ Madách Ö. M. S. a. r. HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. 2. köt. 1110. továbbiakban: Ö. M.

⁸ Vö. SZÜCSI József cikkét MKSz 1915. 5–28.

⁹ BALOGH Károly: Madách az ember és a költő. Bp. (1934.) 88.

¹⁰ Madách Ö. M. 2. k. 1131.

¹¹ Madách Ö. M. 2. k. 577.

¹² SÖTÉR István: Madách Imre. = Romantika és realizmus. Bp. 1955. 235.

¹³ Irodalmi szemle. BpSz 1858. 126. (2. k.)

1862 és 1863 Madách életének talán legboldogabb szakasza: betegsége még nem fordul végzetesre, irodalmunk legjobbjai élükön Arannyal dicsérik és értelmezik a *Tragédiát*, sor kerül 62-ben a Kisfaludy társasági, 63-ban pedig az akadémiai tagságra. Új művét, a 61-ben készült *Mózes*t ugyan nem koszorúzza meg a Karácsonyi-díj bíráló bizottsága, ám akkori bizakodó hangulatában e kudarc láthatólag nem érinti mélyebben. A bizottság nagy tekintélyekből áll: Arany, Kemény, Jókai egyaránt helyet kap benne, s közös határozatuk formába öntője, a jegyző — a sors különös szeszélye folytán — maga Bérczy Károly.¹³

Töretlen barátságok tanúbizonyságát kell látnunk Madách akadémiai székfoglalójának lefolyásában is. A már nagybeteg mester nem vállalkozhatott a terhes felolvasásra, hanem Bérczyvel helyettesítette magát 1864. április 18-án. Bérczy ez idő tájt Puskin megszállottja, éjt nappá téve oroszul tanul, s rövidesen hozzáfog az *Arnyegin* II. énekének eredetiből való tolmácsolásához, hogy 1865 őszén jusson el a verses regény végéhez. Pihenésre alig jut idő, meg kell tartania az emlékezésedet elhunyt barátja fölött a Kisfaludy Társaságban. *Madách Imre emlékezete* el is hangzik 1866. febr. 6-án, csupán az a különös, hogy a ránk maradt kézirat nem autográf,¹⁴ hanem Bérczyné Fridvalszky Nina kézírása. Lehet, hogy ezt is Bérczy erejének megfogyatkozása okozta, mert szívbjaja egyre jobban gyötörte, s végül ki is ütötte kezéből a tollat. Élete utolsó látogatói közé tartozott 1867. dec. 11-én Szontágh Pál, mintha csak Madách emléket föleleveníteni jött volna a haldoklóhoz.¹⁵

A Madách-emlékezésed, jóllehet az utolsó negyedszázadban alig szólt róla irodalomtörténetírásunk, maradandó emlékekkel volt a maga idejében, megérdemelten került a Gyulai gondozásában kiadott *Összes művek* élére két alkalommal is (1880, 1894.). Nem műelemzések sora, még kevésbé Madách gondolatvilágának bölcselő feltárása és értékelése, hanem tömör életrajz, a legkorábbi pályakép. Legfőbb célja az oeuvre emberi hátterének földerítése. Sok olyat mond el e téren, amelyet a későbbi biográfusok: Palágyi, Voinovich, s kivált Bérczy unokája (Madách leszármazott vejének fia), Balogh Károly szintén átvettek, vagy tovább mélyítettek. Rámutat Madách magányos és kontemplatív életére, szigorú önbírálatára, plasztikus képet ad mohó olvasásáról, szüntelen anyaggyűjtéséről, azt sem mellőzi el, hogy „gondolkodó [...] és elvonó tehetségét jobban kimivelte, mint a képzelő erőét.” Elkerüli sok biográfia buktatóját, annak tárgyalását, hogy a költő házasságának felbomlásában özv. Madáchné avagy maga Fráter Erzsé volt-e a bűnös. Igaz, ez nagy hiányhoz vezet, hisz a feleségről alig is tesz említést, ám az élő személyek iránt akkor különös szigorral fenntartott tapintat hallgatást parancsolt.

Arany nagy tekintélyének súlyától nem tud szabadulni, a *Tragédia* pesszimizmusának kérdését teljesen az ő szemével nézi. A történelmi színek Bérczy felfogásában is ördögi káprázatok, „melyeket a rossz szellem az első ember előtt megrontása, kétségbeejtése [...] végett tár fel.”¹⁶ Másutt határozottabban kibontakozik finom ízlése, önálló ítélete: a *Mózes*t most nem kárhoztatja oly határozottan, szinte kíméletlenül, mint titkári jelentésében. Ezúttal is hangoztatja ugyan a műfaj eltévesztését („dramatizált eposzt inkább, mint drámát írt”), amellelt azonban kiemeli „sokoldalú jelességét”. A *Tragédia* előtt keletkezett színművek között mai szemmel meghökkenítően szigorú válogatásra készült, hiszen a tervezett edícióból a *Csak tréfa* éppúgy kimaradt volna, mint a *Civilizátor*,¹⁷ ám helyzete s az akkori ízlés elgondolását eléggé megmagyarázza. Az előbbi a tapintatos Bérczy már azért is félretehette, mert a szülőföldjét jól ismerve hamar fölfedezte benne az egy nemzedékkel korábbi nógrádi szenzációkat és szalonbéli cselszövéseket, amelyeket még korai lett volna szellőztetni. (Hasonló értelemben szól a darabról életrajzának *A 19 éves misanthrop* c. fejezetében Palágyi Menyhért.) Az arisztophaneszi komédia nyilván vaskos kétértelműségei miatt nem kerülhetett kinyomtatásra. Bérczynek s körének érthető módon nem a lehető filológiai teljesség volt a célja, hanem a közvélemény meggyőzése arról, hogy Madách a magyar költészet klasszikusa. E cél elérését véleményük szerint akadályozta volna az idejétmúlt, naiv romantikusság vagy a nyersen pajzánkodó modor felmutatása. S ha sokalljuk Bérczy óvatosságát, mit szóljunk a Gyulaiéhoz, aki a *Civilizátornak* megkegyelmezett ugyan, de a *Csak tréfát* *Commodussal* s egyéb kísérletekkel együtt mellőzte még 1894-ben is „mint nagyon csekély becsűeket”.¹⁸

Ismeretes, mennyire kevés mozzanatot lehet csupán kimutatni, ami megvilágítja a *Tragédia* forrásvidékét és magát a megírás folyamatát. Bérczy emlékezéséből láthatjuk, hogy a költőnek Fráter Erzsé tettei nyomán támadt nőgyűlöletét később édesanya iránti rajongása és tisztelete kezdte mérsékelni („Maga mondá nekem egy ízben féltréfásan: Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.” i. m. XXXII). Idevág a Szontágh

¹³ Szépirodalmi Figyelő 1862. ápr. 10. 354—355.

¹⁴ KULCSÁR Ildikó: Bérczy Károly hagyatéka Salgótarjánban. Palócföld 1971. I. sz.

¹⁵ PAULOVICS: I. m. 76.

¹⁶ I. m. XXXIII.

¹⁷ I. m. XXIV. és XXXVI.

¹⁸ I. m. VI.

Pálhoz intézett 1857-i verses levél magától Madáchtól származó későbbi „lábjegyzete”, amelyre szintén Bérczy hívta fel a figyelmet. E sorokban először azon töpreng a szerző, volt-e joga a költeménybe zárt végtelen pesszimizmust kiárasztani barátjára, aztán így folytatja: „E mérge igazság, ha tragédia is, s az emberi természet soha sem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad, s még gyarlóbb Évával oldalán!” (i. m. XXXI) Az emlékezésed nyomán „Íme, ez odavetett néhány sor reflexiójában fogamzott meg az *Ember tragédiájá*-nak embryója” (uo.). Mai irodalomtörténetírásunk helytállóan tartja Bérczy felismerését, amelyet pl. Horváth Károly összefoglaló dolgozatában is föllehetünk.¹⁹

1854., azaz második elbeszéléskötetének megjelenése után Bérczy fokozatosan megvált a szépprózától, ezután egyre inkább a műfordításnak és lapszerkesztésnek, vadászati szakirodalomnak szentelte idejét. Valaha ezt lehangoló fordulatként tartottam számon,²⁰ ma azonban egy árnyalattal másképp gondolkodom. Kár volt a novellista Bérczyért, ámde a veszteséért sokban kárpótolta volna az utókort az, ha jut még ideje az első Madách-edíció gondozására. E feladatot nemcsak özvegy Madáchné Majthényi Anna fölkerése háritotta rá²¹, vállalta ő ezt a lángésznek és barátinak adózva, a nemzedéki meg a szülőhely azonosságából fakadó közösség okán is. A magyar *Anyegin* s a *Gyógyult seb* (1863) című kisregénye mellett ez lehetett volna pályája harmadik emlékezetes tette. Keserű kimondani, hogy a lehetőség nem vált valósággá.

Nagy Miklós

¹⁹ HORVÁTH Károly: Madách Imre II. ItK 1958. 465.

²⁰ A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk.: SÓTÉR István. Bp. (1965) 328.

²¹ E fölkerés emléket őrizi a családi hagyomány, amelyről özv. Balogh Károlyné volt szíves tájékoztatni Kerényi Ferenc útján. Végül megemlítem azt a gyanúmat, hogy a *Tragédia* londoni színeinek létrejöttében a már említetten kívül is lehetett része Bérczynek. Sajnos levéllel, naplóval ezt nem lehet alátámasztani, de feltűnő mennyire jól ismeri nagy költőnk a szabadverseny s a gyorsan iparosodó metropolisz — akkor még jellegzetesen angol — légkört. Hogarth-metszetek s Lukács Móricnak *Néhány szó a socialismusról* c. cikke, amelyekre a korábbi kutatás (pl. Tolnai Vilmos) hivatkozott, nem elegendők ez otthonosság magyarázatára, olyan kalauz kellett itt, aki megismertette vele az angol esszé s regény társadalombírói elemeit. Erre baráti köréből senki sem volt oly alkalmas, mint Bérczy Károly.